

Приліпко І. Л.,

*доктор філологічних наук, доцент,
старший науковий співробітник відділу шевченкознавства
Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка
Національної академії наук України*

**ІСТОРИЧНА ПІСНЯ «ЩЕ НЕ СВІТ, ЩЕ Й НЕ СВІТАЄ...»
В АЛЬБОМІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА 1846–1850 РОКІВ:
ТЕКСТ І КОНТЕКСТ**

3-поміж зарисовок, ескізів, оригінальних поезій та їх фрагментів значне місце в альбомі Т. Шевченка 1846–1850 років [13] (це один із п'яти альбомів Т. Шевченка, який він вів під час подорожі Правобережною Україною влітку 1846 р. та перебуваючи на засланні в 1848–1850-х рр.) належить фольклорним текстам, які записував сам поет або хтось із його знайомих. Велика їх частина – це історичні пісні: «Ой, Кармелюче, по світу ходиш...», «Ой пише, пише наш імператор...», «О Боже наш, Боже, Боже наш єдиний...», «Під городом під Солидоном...», «Ой хвалився Бондаренко...», «Семене Палію! А що ж бо ти робиш?», «Ще не світ, ще й не світає...». Тексти, їх варіанти, мотиви та образи цих пісень, їх відлуння у творчості Т. Шевченка залишаються дотепер недостатньо вивченими. Особливу увагу своїм текстом, історичним контекстом та образами привертає пісня «Ще не світ, ще й не світає...».

Цю пісню, як і деякі інші, записала в альбом Т. Шевченка невідома особа влітку 1846 р. (орієнтовно 15 липня) під час перебування поета на розкопках скіфської могили Переп'ят біля Фастова на Київщині (Т. Шевченко брав участь у розкопках як учасник археологічної експедиції під керівництвом професора Київського університету Миколи Іванишева). Запис пісні міститься на 38-му аркуші (початок – на звороті аркуша, чотири останні рядки – на його лицьовому боці). Подаємо текст пісні наближено до норм сучасного правопису:

Ще не світ, ще й не світає, [а вже – *закреслено*]

А вже Гнатко з кравчиною коники сідлає.

Посідлавши кониченьки, сів горілки пити.

Наїхали вражі ляшки, що нігде й ступити.

І – склалося два ляшеньки навкрест шабельками,

Утівав Гнатко з кравчиною попід рученьками.

[Утівав Гнатко з кравчиною – *закреслено*]

Одна нога у саф'яні, а друга боса;

Став Гнатко з кравчиною стиха промовляти:

Ходім жидків, ходім ляшків грабовати.

Лядська віра добра, – нас Бог покарає,

А жидівська проклятая марно пропадає.

У тексті є два закреслення, але загалом він охайний, почерк досить розбірливий, немає недописаних слів. Пісню занотовано народною мовою з правописними особливостями середини XIX ст. (наявність кінцевих *ь*, написання *и*, *е* замість сучасних *і*, *є* тощо). Особливий інтерес у тексті викликає слово *кравчина*, зрозуміти значення та написання якого дозволить з'ясування особливостей історичного контексту, в якому виник твір.

У пісні йдеться про реалії періоду гайдамацького руху в першій половині XVIII ст., зокрема відображено поширене в той час негативне ставлення українців до поляків та євреїв, яких уважали поневолювачами та визискувачами. Саме проти соціальних, національних та релігійних утисків з їхнього боку виступили гайдамаки. Гнатко (Гнат Голий), про якого йдеться в пісні, був одним із керівників гайдамацького руху, непримиренним ворогом польських гнобителів. Його загін діяв на Правобережжі в 30–40-х роках XVIII ст. й часто здійснював напади на маєтки польської шляхти. Гнат Голий увійшов у народну та індивідуальну творчість й у зв'язку з участю в долі Сави Чалого: 1741-го року він стратив колишнього гайдамацького ватажка Саву Чалого за його перехід на службу до польської шляхти (ці реалії відображено в народній пісні «Ой, був у Січі старий козак, на прізвище Чалий...», в історичній драмі Івана Карпенка-Карого «Сава Чалий» (1899)).

У записаному в альбомі пісенному тексті Гнат Голий виступає головним персонажем. Проте поруч із ним у пісні фігурує *Кравчина / кравчина*. Особливості почерку особи, яка записала цей текст у Шевченків альбом, дають підстави для сумніву щодо того, чи тут мається на увазі прізвище (прізвисько), чи загальна назва, адже з літери, яка схожа на велику *К*, написано й загальні назви: у словах *коники* (2-й рядок), *кониченьки* (3-й рядок) написання першої літери майже таке саме, як і в слові *Кравчиною*. В останньому на сьогодні Повному зібранні творів Т. Шевченка слово *Кравчиною* відтворено з великої літери [16, с. 267–268] (коментатори залишили без пояснення його значення); так само це слово подано у працях Якова Забіли [3, с. 6] та Дмитра Ревуцького [9, с. 16], в яких відтворено перші рядки пісні, а також в «Описі рукописів Т. Г. Шевченка» [8, с. 247]. Написання слова з великої літери має свідчити, що йдеться про прізвище (прізвисько) одного з можливих козацьких ватажків (очевидно, не історичну особу, адже інформації про таку постать немає). Проте кравчина – це також

загальна назва, яка, окрім свого прямого (розмовного) значення («молодий кравець; недосвідчений кравець» [11, с. 319; 1, с. 581]) має й переносне: «назва козацько-селянського війська, яке в кінці XVI ст. зібрав Наливайко» [11, с. 319; 1, с. 581]. У семитомному «Етимологічному словнику української мови» сказано, що «кравчина» – це, «очевидно, результат переносного застосування форми [*кравчина*] (зб.) “кравецький цех; кравці”, похідної від *кравець*, у зв’язку з тим, що, за усними переказами, С. Наливайко був кравцем або сином кравця...; за даними історичних джерел, С. Наливайко походив з сім’ї ремісника-кушніра» [2, с. 72]. З таким значенням це слово подане і в «Українській малій енциклопедії» Євгена Онацького [7, с. 753]. Про побутування слова *кравчина* саме як війська свідчить і його написання у варіанті пісні, зафіксованому в «Збірнику українських пісень» Миколи Лисенка (у 3-му та 20-му рядках) [4, с. 13]. У значенні військового загону (відповідно, з малої літери) це слово трапляється в публікаціях інших історичних пісень [5, с. 173]. Водночас у цьому ж значенні його подавали в деяких джерелах і з великої букви (зокрема, у збірнику українських народних пісень Михайла Максимовича [12, с. 66, 85–86]), очевидно, це був вияв пошани до козацького війська. Показово, що Т. Шевченко теж вживав слово *кравчина* на означення козацького війська, проте не писав його з великої літери. У поемі «Тарасова ніч» (1838) є рядки: «Обізвася Наливайко – / Не стало кравчини! / Обізвась козак Павлюга – / За нею полинув!» [15, с. 86]. У першодруці твору в «Кобзарі» 1840 р. слово *кравчини* – теж з малої літери: «Обизвася Налывайко – / Нестало кравчыны (!)... / Обизвась козак Павлюга, – / За нею польнувь» [14, с. 109]. Біля слова *кравчини* поставлено знак виноски: очевидно, Т. Шевченко мав намір пояснити його, проте примітки в книжці немає, її текст невідомий (у «Словнику мови Шевченка» тлумачення цього слова обмежено цитуванням наведених вище рядків із поеми «Тарасова ніч» [10, с. 347]). Отже, для Т. Шевченка *кравчина* – козацьке військо, військовий загін. Очевидно, що в занотованій до альбому пісні йдеться про те саме: кравчина – загін гайдамаків. Тому при відтворенні тексту варто орієнтуватися на написання цього слова у творах Т. Шевченка і, відповідно, подавати його з малої літери.

Загадковим видається рядок пісні: *Одна нога у саф’яні, а другая боса*. Можна припустити, що це образне відтворення поспішності (так швидко тікав, що загубив сап’янець – чобіток), або ж – це відгомін легенди про Саву Чалого, що наклалась на постать Гната Голого, про те, що перемогти Саву Чалого (у деяких народних переказах він фігурує як характерник), зможе лише той, хто однією ногою

(у сап'янці) буде стояти на козацькій землі, а другою (босою) – на польській.

Останні рядки пісенного твору в його варіантах у Шевченковому альбомі та в збірнику М. Лисенка [4, с. 13] підкреслюють загострення релігійної проблематики в контексті тогочасної доби: попри негачію православних щодо католицизму, викликану низкою соціальних та церковних процесів, превалювало розуміння, що католики і православні – християни, у них один Бог. Натомість непримиренним і ворожим було ставлення до євреїв та юдаїзму. Євреїв звинувачували у соціальних та національних утисках, у неприязні до них, як зазначає Мирослав Шкандрій, знаходило свій вияв «невдоволення втратою козацької автономії, припливом польської шляхти, прихильним ставленням до практики відкупу з монополією євреїв на утримання шинків і збір податків, поверненням уніатської церкви» [17, с. 26].

Перші два рядки пісні з Шевченкового альбому вперше надрукував у 1907 р. Я. Забіла у своїй студії «Автографи і нові твори Т. Г. Шевченка, знайдені в архіві департаменту поліції» [3, с. 6]. Початок пісні подав і Д. Ревуцький на сторінках свого дослідження «Т. Шевченко і народна пісня» (1939), але без розбивки на рядки і з неточностями: «Ой, ще не світ, ой, ще не світ, ой, ще не світає, а вже Гнатко з Кравчиною коники сідлає...» [9, с. 16].

Як і будь-який народнопістичний твір, пісня «Ще не світ, ще й не світає...» має свої текстові варіанти. У збірнику М. Лисенка наведено істотно більший за обсягом, порівняно з альбомним, текст [4, с. 13]. Адріан Кащенко у праці «Оповідання про славне Військо Запорозьке низове» (1916) подає один із варіантів цього тексту, який є частиною пісні про Саву Чалого, яка починається словами «Ой, був у Січі старий козак, на прізвище Чалий...» [6, с. 197]. Перші два рядки у варіантах із Шевченкового альбому, з праці А. Кащенко та перші чотири рядки зі збірника М. Лисенка майже ідентичні, за винятком деяких слів та їх форм. Наступні два рядки у варіантах з альбому, з Кащенкових «Оповідань...» та чотири рядки з Лисенкового збірника передають той самий зміст різними словами. Далі змістові збіги простежуємо у варіантах з альбому та зі збірника М. Лисенка: у них мовиться про втечу Гната від ляхів (у варіанті з Лисенкового збірника вона відтворена розлого, зі зверненням до нього кравчини). Далі спостерігаємо суттєві змістові відмінності в цих трьох варіантах пісні. В альбомному тексті останні чотири рядки розкривають намір Гната й кравчини «жидків, ...ляшків грабовати». У варіанті зі збірника М. Лисенка маємо своєрідне продовження історії – прибуття Гната до матері з проханням, щоб вона його схвала, а в останніх чотирьох рядках – підсумок із розкриттям причин того, чому так сталося

з Гнатом: «А бач, Гнате, а бач, брате, / Не pomoже й мати: / Було тобі жидів кінчать, / А ляхків не займати» [4, с. 13]. Ці рядки ніби свідчать про те, що може трапитися, якщо знехтувати застереження, висловлене в передостанньому рядку варіанта пісні з Шевченкового альбому («Лядська віра добра, – нас Бог покарає...»). Зовсім інші, навіть протилежні змістові акценти актуалізовано у двох останніх рядках із фрагмента пісні, яку подає А. Кащенко: «навхрест шабельками» ударили не «два ляшеньки», а запорожці; тікати «попід рученьками» довелося не Гнатові й кравчині, а ляхам. Отже, незважаючи на повтор усталених формул («навхрест шабельками», «попід рученьками»), варіант, зафіксований у Кащенковій праці, має суттєву змістову відмінність. Цікавий варіант пісні опубліковано в збірнику «Історичні пісні» (1961) [5, с. 498]: його сюжет перегукується з розглянутим вище мотивом переслідування Гнатка з боку ляхів, але відмінний тим, що тут немає кравчини, натомість з'являється бабуся, яка переховує Гнатка.

Отже, записана в Шевченковому альбомі пісня «Ще не світ, ще й не світає...» відображає контекст визвольних, соціальних та релігійних процесів першої половини XVIII ст. і засвідчує свою актуальність не лише варіативними уснопоетичними інтерпретаціями її мотивів та образів, а й індивідуально-авторською їх рецепцією як у творах Т. Шевченка («Тарасова ніч», «Гайдамаки»), так і в творчості інших митців.

Список використаних джерел:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Бусел. Київ ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009. 1736 с.
2. Етимологічний словник української мови : у 7 т. Т. 3 / редкол.: О. Мельничук (гол. ред.) та ін. Київ : Наукова думка, 1989. 553 с.
3. Забіла Я. Автографи і нові твори Т. Г. Шевченка, знайдені в архіві департаменту поліції. *Україна: науковий та літературно-публіцистичний щомісячний журнал*. 1907. Т. III С. 1–19.
4. Збірник українських пісень. Вип. 1 / упоряд. М. Лисенко. Київ : У Болеслава Корейво, 1868.
5. Історичні пісні / ред. М. Рильський, К. Гуслистий. Київ : Вид-во АН УРСР, 1961. 1066 с.
6. Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке низове (Коротка історія Війська Запорозького з малюнками, картами й планами). Київ : Веселка, 1992. 266 с.
7. Онацький Є. Українська мала енциклопедія: У 16 кн. Кн. 6. Буенос-Айрес, 1960. 130 с.

8. Опис рукописів Т. Г. Шевченка. Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. 563 с.
9. Ревуцький Д. Т. Шевченко і народна пісня. Харків : Мистецтво, 1939. 66 с.
10. Словник мови Шевченка: У 2 т. Т. 1. / редкол. В. Вашенко (відп. ред.) та ін. Київ : Наукова думка, 1964. XX, 484 с.
11. Словник української мови: В 11 т. Т. 4 / редкол. І. Білодід (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 1973. 840 с.
12. Украинские народные песни. Ч. 1. Кн. 1–3: Украинские Думы. Песни Козацкие былевые. Песни Козацкие бытовые / изд. Михаилом Максимовичем. Москва : В Унив. тип., 1834. XI, [1], 180 с.
13. [Шевченко Т. Альбом зарисовок, поезій і фольклорних записів (1846–1850)]. *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України*. Ф. 1. Од. зб. 108. 56 арк.
14. Шевченко Т. Кобзарь. С.-Петербург: В типографии Е. Фишера, 1840. 114 с.
15. Шевченко Т. Повне зібрання творів. У 12 т. Т. 1 / редкол. М. Жулинський (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 2001. 784 с.
16. Шевченко Т. Повне зібрання творів. У 12 т. Т. 5 / редкол. М. Жулинський (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 2003. 496 с.
17. Шкандрій М. Євреї в українській літературі. Зображення та ідентичність / пер. з англ. Наталії Комарової. Київ : Дух і Літера, 2019. 352 с.